

Gauta 2011 01 20
Pabaiga. Pradžia Logos Nr. 66
Prano Dovydaičio premijai

GEDIMINAS MESONIS

Vilniaus universitetas

TEISINIO DISKURSO DIALEKTIKA

The Dialectic of the Legal Discourse

SUMMARY

The social origins of law are an objective factor, which encourages experts and laymen alike to engage in a legal discourse. The relevance of legal regulation puts the society under an illusion that legal discourse is easy and everybody could be a part of it by virtue of using common sense alone. Legal discourse, however, is not less complex than any other type of research discourse. At its heart lies an effort to peer into the problem in a systematic manner. Apart from its relation to other fields, legal discourse is heavily dominated by the legal substance. Legal discourse is characterized by the usage of a unique and specific language filled with legal definitions, special terminology and reasoned references to specific theories.

Didactics, i.e. the knowledge of both legal regulation and doctrine, are building blocks of the quality of a legal discourse. Efforts to diminish the importance of didactics in a 'legal' discourse lead to a *simulated science* (J. Boudrillard). This leads to disinformation rather than information for the society. *Simulation* of a legal discourse makes law appear as something intangible and nearly metaphysical. Such discourses decrease the value of law in the society and the rule of law becomes a utopia rather than a reality of a democratic society.

SANTRAUKA

Teisinio reguliavimo aktualumas sociumui sudaro iliuziją, kad teisinis diskursas yra nesudėtingas, ir kad kiekvienas yra pajėgus jame prasmingai dalyvauti vadovaudamasis tik *common sense* (sveiko proto) galiomybėmis. Straipsnyje analizuojama teisinio diskurso dialektiniai aspektai, parodoma, kad jis nėra mažiau komplikuoatas nei bet kuris kitas mokslinis diskursas. Teisinis diskursas pasižymi tik jam būdinga kalba, kurioje vartojamos teisinės sąvokos, specialūs terminai, argumentuojant daromos nuorodos į mokslo teorijas. Konstatuojama, kad šio diskurso kokybiškumo pradinė prielaida yra *didaktika* – žinojimas teisinio reguliavimo, taip pat ir mokslinės doktrinos. Neigiant didaktikos svarbą dalyvavimas „teisiniame“ diskurse tampa *mokslinio simuliacija*. Būtent šio diskurso *simuliacija* sudaro teisės, kaip kažko nematerialaus, metafiziško, įvaizdį. Teisė sociumo sąmonėje praranda vertės statusą, teisinė valstybė tampa utopija, iškraipomas žmogaus teisių ir laisvių teisinis turinys.

RAKTAŽODŽIAI: teisė, teisinis diskursas, dialektika, kalba, didaktika, simuliacija, interpretacija.

KEY WORDS: law, legal discourse, dialectic, language, didactics, simulation, interpretation.

TEISINIS DISKURSAS: INTERPRETACIJOS OBJEKTYVUMAS IR SUBJEKTYVUMAS

Konstatavome, kad teisės mokslas, kaip ir bet kuris kitas mokslas pažinimo procese pradeda nuo materialaus, t.y. bazės, kuri determinuoja tolesnio mokslinio tyrinėjimo perspektyvą. Turime pripažinti, kad teisė, kaip ir kiti mokslai, negali išvengti subjektyvių aspektų. Mokslinėje teorijoje pripažįstama, kad teisiniame diskurse reiškiasi du faktoriai.²⁴ Pirmoji argumentavimo forma atspindi konkrečios teisės normos turinį. Antroji argumentavimo forma pasireiškia, kai konkrečioje byloje (konkrečiame teisiniame diskurse) neturime galimybės daryti nuorodų į konkrečią teisės normą, arba bylą, todėl, kad toks šaltinis objektyviai neegzistuoja. Naudojant teisinį terminą, diskursas turi spręsti *legislatyvinės omisijos* problemą. Šiuo atveju į diskurso loginę sistemą *neišvengiamai* įsiterpia subjektyvus faktorius. Paradoksalu, bet subjektyvumo neišvengiamumas determinuotas teisės dialektinio apibrėžtumo. Tai mes jau minėjome. Teisinio reguliavimo dialektinis apibrėžtumas reikalauja sprendinio, o pozityvios normos neduoda vienareikšmio atsakymo. Tuomet ieškant atsakymo pristatomos visos subjektyvios pozicijos, ieškoma logiškai labiausiai pagrįsto interpretacinio sprendimo.

Mokslinė doktrina teigia, kad panašioje situacijoje diskurse turi atsispindėti teisės principai, būtent jais remiantis turi būti sprendžiama problema.²⁵ Taip, tokia pozicija yra galima. Bet šiuo atveju ji tik galima, bet ne privaloma, nes „teisės principai“ yra pirmiausia mokslinės doktrinos materija, be to, „universalijų“

principų universalumas ne kartą teisinių santykių praktikoje buvo kvestionuotas. Tereikia prisiminti vokiškos konstitucinės justicijos praktiką, kuomet, atrodo, nepajudinamas ir universalus, teisės principas *pacta sunt servanda* („sutarčių reikia laikytis“) subyrėjo kaip „kortų namelis“. Tuomet Vokietijos Konstitucinis Teismas šio principo turinio kokybę vertino Konstitucijoje laiduojamo *žmogaus orumo* kontekste. Paaiškėjo, kad reikia laikytis tik Konstitucijai neprieštaraujančių sutarčių, o jai prieštaraujančios sutartys yra nekonstitucinės, todėl neprivalomos ir iš jų nekyla teisinės pasekmės.²⁶ Teisės principų, kaip argumentų sistemos, taikymas yra galimas, tačiau jų raišką ir pritaikymą konkrečiame diskurse lemia subjektyvi valia.

A. Bradley pažymi, kad egzistuoja „pripažinti“ ir „įstatyminiai“ faktai.²⁷ Jeigu pačios teisės normos egzistavimą laikysime teisiniu faktu, tai jos turinys taipogi gali būti suvokiamas kaip faktas. Tačiau pirmojo fakto – normos egzistavimo – nustatymas neretai yra nesudėtingas procesas. Tereikia žvilgtelėti į galiojančių teisės aktų duomenų bazę. Tuomet dėl kito fakto – kaip ta norma sureguliuoja visuomeninį santykį – neretai kyla prieštarų svarstymai. Jei ignoruosime „kelzenišką“ koncepciją, tuomet teisinis diskursas dar labiau komplikuojasi, nes „tiesa“ ir „teisinė tiesa“ išsiskiria. Moralės teorijos priešpriešinimas pozityviai teisei apsunkina galimybę formuluoti universalias išvadas, teisinį diskursą paverčia išvadų neformuojančiu disputu apie moralę.

R. A. Posneris yra teisus teigdamas, kad teisinį diskursą „kai kuriose bylose teisėjas gali išspręsti remdamasis moralės argumentais“.²⁸ Tai nereiškia, kad sociumas tokį diskurso sprendimą priims kaip moralų. Gali būti net atvirkščiai – galutinis sprendimas, priimtas remiantis moraliniais argumentais, visuomenėje bus priimtas kaip absoliučiai amoralus. Analizuojant moralinių argumentų objektyvumą pagrįstai pastebima, kad „vienareikšmio bet kurios moralės (dorovės) problemos sprendimo nėra“.²⁹ O galimų sprendimų modelių gausa tėra objektyviai egzistuojanti subjektyvumų visuma. Pažymėtina ir tai, kad teisę suvokiant per teisinio pozityvizmo prizmę, nederėtų dirbtinai supriešinti filosofinio materializmo ir filosofinio idealizmo. Atvirkščiai, pozityvi teisės norma jos kūrėjo valia yra visuomet subjektyvaus filosofinio idealizmo atspindys.

B. Celano pastebi, kad tokia dichotomija yra rimta problematika teisiniame diskurse ir kad galiausiai *teisėjui* tenka priimti galutinį sprendimą.³⁰ Mes galėtume autorių papildyti, pripažindami, kad autoriaus minima dichotomija formuoja *galutinio arbitro poreikį*. Mokslinė doktrina, vis dar diskutuodama dėl gravitacijos kilmės, neieško dialektinio apibrėžtumo – pasirinkti vieną iš egzistuojančių ir gravitacijos kilmę aiškinančių teorijų. Teisiniame diskurse yra atvirkščiai. F. Viola tai suvokdamas pavartoja metaforišką terminą „teismo tiesa“,³¹ kuri teisinių pasekmių kontekste neabejotinai yra materialinė, nes sociumas suteikė šiai institucijai priimti galutinius sprendimus teisiniame diskurse. Priimti galutinį sprendimą yra sudėtingas uždavinys, gal dėl to M. Greenbergas pastebi,

jog norminiai faktai (teisės normos) yra geriausi argumentai, kurie turėtų būti taikomi teisiniame praktikoje (mes sakytume – teisiniame diskurse), nes jie mažiausiai sudaro galimybę pasireikšti subjektyvumui.³²

J. Hage'as teigia, jog teisinio diskurso argumentai gali būti trijų formų: pagrindžiamieji, paneigiamieji ir papildomieji. *Pagrindžiamieji* argumentai dažniausiai teisiniame diskurse remiasi pozityviosios teisės normomis. *Istatymus* priima Seimas, nes taip numato Lietuvos Respublikos Konstitucija. Čia kitokia diskurso išvada yra negalima. Nei Vyriausybė, nei teismai, nei merai įstatymų priimti negali. *Paneigiamieji* argumentai yra tokie, kurie nugincijami kitų teisinių argumentų. *Papildomieji* argumentai nėra nei teigiamieji, nei naikinamieji, jie papildomi. Tačiau jie gali būti svarbūs, nes gali pasiūlyti sprendimo formas mokslinei doktrinai bei teisės interpretavimo metodų įvairovei.

Nevienareikšmius sprendimus siūlo ir skirtingi teisės interpretavimo metodai. Abstrakčių teisės normų turinio suvokimo diskurse dažnai yra būtina taikyti filosofinį (vertybinį) metodą. Tuomet interpretatoriaus, teisinio diskurso dalyvio valia, filosofinė pasaulėžiūra, kaip vertybių sistema, gali atsispindėti konkrečios teisės normos turinio interpretacijoje.³³ Suprantama, kad esant galimybei, teisinis diskursas turėtų vengti neteisinio prado, kaip subjektyvumo šaltinio. Loginis diskurso išvadų pagrįstumas ir išbaigtumas yra būtinas, nes loginis sistemiškumas yra objektyviai *patikrinamas*. Vargu ar pritarėtume iš pirmo žvilgsnio labai patraukliai nuomonei, kad „teisėjas kiekvienoje byloje turi siekti protingos visų teisinių vertybių pusiausvy-

ros, o ne rinktis lengviausią būdą – logiškai pagrįsti savo sprendimą.³⁴ Taip, *pusiausvyra* yra jau antikinė vertybė, kuri gerbtina ir architektūroje, ir konstitucijos interpretavime. Tačiau šis *bona fide* pasiūlymas aukoti *materialų* logišką pagrįstumą vardan *subjektyvios* pusiausvyros yra pakankamai drąsus. Būtent čia „susidurtume“ su *didžiuoju originalizmo paradoksu*, kai „kiekvienas atskiras originalistas tariasi žinąs tą „pradinę“ prasmę, bet visi kartu jie dėl jos nesutaria“.³⁵ Taigi, pasiūlymo ieškoti pusiausvyros, o ne rinktis logišką pagrindimą, problemiškas yra tas, kad aukojant logiškumo pagrindimą, mes galime gauti tokius teisinio diskurso sprendinius, kuriuose bus atspindėta tik *subjektyvi* vertybių išraiška, o argumentavimo sistemoje bus fiksuojamas nelogiškumas. Manytina, kad yra atvirkščiai: loginis pagrindimas ir yra balanso tarp objektyvaus ir subjektyvaus suradimas, tos amžinos dichotomijos įveikimas. Ne veltui daugelyje mokslinių šaltinių yra pabrėžiama, kad „teisės ontologijoje priežastingumas yra svarbiausias faktorius“³⁶. Šis „priežastingumas“ gali būti pastebėtas ir nustatytas tik remiantis loginiu sistemiškumu.

Pažymėtina, kad teisės normų interpretacijos procese teisės normos, jų hierarchija nėra vieninteliai dalykai, kurių negalima paneigti. Pastebima, kad teisinio diskurso sėkmė visų pirma priklauso nuo „teisinio diskurso harmonizavimo“ sėkmės, kuriame net „normatyvinis diskursas“ yra veikiamas didžiulės sociokultūrinės aplinkos.³⁷ Taigi čia teigiama, kad bet kurį, taip pat ir teisinį, diskursą lemia daugybė veiksnių. To išvengti negalima ir nereikia, tačiau teisinio diskurso esmė yra nepaneigti teisėje egzistuo-

jančių prezupozicijų, t.y. gebėti *nusistatyti hierarchinę prejudicijų tvarką*. Bet kuris specializuotas diskursas turi savo kontekstą, faktus, semantines materijas ir net stilių³⁸, *savitą* konkretaus diskurse nagrinėjamų aplinkybių visumą. Todėl labai abejotinos R. Susskindo išvalgos apie teisės profesijos paradigmos kitimą. Veikale *The Future of Law* autorius neabejoja, kad ateities teisinė pagalba bus ne individuali, o grupinė, ir kad norminė medžiaga bus ne popieriuje, o kompiuterinėse laikmenose.³⁹ Pamėginkime „pritariti“ autoriui ir įsivaizduoti, kad 50 besiskiriančių porų dalyvaus vieningame teisiniame diskurse – „kaip išsiskirti?“.

Akivaizdu, kad teisinio diskurso argumentų sistemoje ir loginės krypties kontekste yra būtina ir kitų mokslų (mokslų, ne pamąstymų) laimėjimų refleksija. Teisiniame diskurse „neaiškumas ir poreikis interpretuoti nereiškia, kad teisėjai ir advokatai savo įsitikinimus, sprendimus ir vertinimus grindžia tik spėjimais ir subjektyviomis aplinkybėmis“.⁴⁰ Štai nuolatinė aktualija yra kova su nusikalstamumu. Teisinis diskursas dažniausiai baigiasi pasiūlydamas sprendimus pozityviosios teisėkūros kontekste. Tokių diskursų rezultatų bendra tendencija yra griežtesnių sankcijų už nusikalstamą veiką numatymas – laisvės atėmimų terminų prailginimas, turto konfiskavimas, senaties terminų kaita ir taip toliau. Šiuo atveju teisinio diskurso rezultatas yra siūlymai keisti vienas ar kitas baudžiamosios teisės ar baudžiamosio proceso, administracinės teisės normas. Tačiau ką sako sociologijos ir kriminologijos mokslai apie ryšį tarp bausmių griežtumo ir nusikalstamumo dinamikos? O jie seniai nustatė, kad bausmių

griežtėjimas nusikalstamumo *nemažina*. Tai ir yra, anot Durkheimo, jau nebe nuomonė, o „gyvuojantis savarankiškai, nepriklausomai nuo jo individualių pasireiškimų“ socialinis faktas.⁴¹ Kodėl, kad ir minėtu konkrečiu atveju, yra „kovojama“ su nusikalstamumu griežtinant bausmes, kai mokslinė doktrina daro visai priešingas išvadas dėl nusikalstamumo neišvengiamumo kiekvienoje visuomenėje? Taip, tai to paties vadinamojo *common sense* pasekmė. „Remdamiesi tuo faktu, kad nusikaltimas ir atgrasus, ir pasibjaurėtinas, sveikas protas klaidingai nusprendžia, jog jis turėtų visai išnykti“.⁴² Jau dabar akivaizdu, kad tos pastangos rezultatų neduos – tikėtina, bus atvirkščiai. Tačiau ir tame Sizifo akmens į kalną ridenime Durkheimas įžvelgia prasmę pagrįstai teigdamas, kad „represyvinės sistemos institucija – ne mažiau universalus faktas negu nusikalstamumas ir nemažiau būtinas visuomenės sveikatai“.⁴³ Bet tai jau sociologiniai, psichologiniai dalykai, o ne teisė.

Teisinio diskurso kokybės paieškos nesibaigia pripažinus teisinio diskurso *entropiškumą*. Atvirkščiai. „Teisė, kaip pažinimo objektą, galima ir reikia anali-

zuoti istorijos, politikos, ekonomikos, sociologijos kontekste, bet problema yra ta, kad tokios analizės rezultatas negali būti laikomas teise. Tai tik mokslinės minties apie teisę šaltinis, kuris gali turėti įtakos teisės kūrėjų valiai kuriant ar interpretuojant teisės normas.“⁴⁴

Straipsnio pabaigoje galime pabrėžti konceptualią teisinio diskurso kokybės poreikio reikšmę. Tai ne teisininkų *ego* reikalauti ir siekti kokybiško teisinio diskurso. Štai M. Romeriui „konstitucinė justicija yra nesavitikslis konstitucijos viršenybės ir teisės aktų hierarchijos užtikrinimo būdas, bet ir sistema, kuri gali garantuoti asmens teisės ir laisvės“.⁴⁵ Teisinio diskurso dialektikos esmė yra ta, kad *teisinis diskursas yra atviras*. Tačiau teisė reguliuoja visuomeninius santykius, įtvirtina *žmogaus teises ir laisves*. Taigi klaidos teisiniame diskurse dažniausiai baigiasi žmogaus teisių ir laisvių sampratos iškraipymu. Teisinis diskursas turi būti tiek *entropiškas*, kad nepaneigtų teisinių dalykų, kartu jis turi būti atviras ir imlus kitų mokslų objektyviai tikrovei atspindėti, nes ne bet koks teisinis reguliavimas gali užtikrinti sociumo interesus ir atskiros žmogaus teises bei laisves.

IŠVADOS

Teisės socialinė kilmė yra objektyvus faktorius, skatinantis ne tik ekspertus, bet ir daugelį žmonių dalyvauti teisiniame diskurse. Teisinio reguliavimo aktualumas sociumui sudaro iliuziją, kad teisinis diskursas yra nesudėtingas ir kad kiekvienas yra pajėgus dalyvauti pasinaudojant bent *common sense* galimybėmis. Tačiau teisinis diskursas nėra mažiau komplikuoatas nei bet kuris kitas

mokslinis diskursas. Teisinio diskurso dialektikos esmė – tai sisteminis problemos pažinimas, kuriame, be kitų mokslų, vyrauja teisinė materija. Teisinis diskursas pasižymi tik jam būdinga kalba, kurioje vartojamos teisinės sąvokos, specialūs terminai, argumentuojant daromos nuorodos į mokslo teorijas.

Pirminė teisinio diskurso kokybiškumo prielaida yra *didaktika* – žinojimas

tiek a) teisinio reguliavimo, tiek ir b) mokslinės doktrinos. Neigiant didaktikos svarbą dalyvavimas „teisiniame“ diskurse tampa *moksliskumo simuliacija* (Baudrillardas), kurios rezultatas yra ne sociumo informavimas, o jo klaidinimas. Būtent teisinio diskurso *simuliacija* sudaro teisės, kaip kažko nematerialaus, kaip metafizikos, įvaizdį. Tokių diskursų rezultatas yra tas, jog teisė sociumo sąmonėje praranda vertės statusą, teisinė valstybė tampa utopija, o ne demokratinės valstybės tikrovė.

Teisinio diskurso dialektika determinuoja pareigą, jog diskurso dalyvis eksplikuotų teisės sampratos turinį. Be tokios eksplikacijos tolesnis teisinis diskursas praranda moksliskumą. Teisinio diskurso dialektika reikalauja ne tik nepaneigti egzistuojančios teisės normų sistemos hierarchinio pobūdžio, bet ir konkrečių normų turinio imperatyvų. Pažymėtina, kad pozityviosios teisės normų sistema, kaip teisinio diskurso argumentų *alfa* ir *omega* šaltinis, nepanaikina objektyviai neišvengiamo subjektyvaus faktoriaus teisiniame diskurse. Pažymėtina, kad bet kuris mokslas (fizika, chemija, astronomija) negali išvengti subjektyvaus aspekto.

Pozityviosios teisės interpretacija yra objektyvi teisinio diskurso sritis, kurioje reiškiasi ir teisinio diskurso dalyvio subjektyvi pozicija. Tačiau šis subjektyvumas taipogi yra determinuotas. Determinuotumas pasireiškia teisės interpretavimo metodų ir interpretatoriaus diskrecijos santykiu. Interpretavimo subjektyvumų įvairovės kontroversija sprendžiama suteikiant konkrečiam subjektui įgaliojimus įvertinus visas teisinio diskurso aplinkybes formuluoti teisiškai įpareigojančius galutinius sprendimus, kurie nuo tada tampa objektyvia teisine tikrove.

Pažymėtina, kad teisiniame diskurse teisiniai argumentai ne visuomet gali būti vieninteliai šaltiniai, determinuojantys loginę argumentų sistemą bei lemiantys teisinio diskurso išvadas. Teisinio diskurso kryptį ir išvadų turinį gali lemti kriminologiniai, sociologiniai, politologiniai, filosofiniai ir kiti argumentai. Teisinio diskurso kokybė pasireiškia jos dalyvių gebėjimu diferencijuoti – skirti teisinius ir neteisinius argumentus, gebėjimu atpažinti, kurios teisinio diskurso sisteminės jungtys yra objektyvios, o kurios tėra subjektyvaus intelektualinio (ne) gebėjimo rezultatas.

Literatūra ir nuorodos

- ²⁴ H. Prakken, G. Sartor (editors). *Logical Models of Legal Argumentation*. – Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1997, p. 46.
- ²⁵ J. Hage. Theory of Legal Reasoning and a Logic to Match. // H. Prakken, G. Sartor (editors). *Logical Models of Legal Argumentation*, p. 51.
- ²⁶ G. Mesonis. *Konstitucijos interpretavimo metodologiniai pagrindai*, p. 217–218.
- ²⁷ A. Bradley. Ryšys tarp teisės ir faktų teismų praktikoje bei teisės ir faktų tyrimo ribos vykdant konstitucinę kontrolę. // *Teisė ir faktas konstituci-*

nėje jurisprudencijoje. – Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2005, p. 27–28.

- ²⁸ R. A. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. – Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, p. 114–115.
- ²⁹ S. Kanišauskas. *Moralės filosofijos pagrindai*. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 11.
- ³⁰ B. Celano. Judicial Decision and Truth. Some Remarks. // G. Giappichelli. *Cognition and Interpretation of Law*. – Torino, 1995, p. 144–146.

- ³¹ F. Viola. The Judicial Truth: The Conception of Truth in Judicial Decision. // G. Giappichelli. *Cognition and Interpretation of Law*, p. 203–216.
- ³² M. Greenberg. Reasons without values? // E. Villanueva (editor). *Law: Metaphysics, Meaning and Objectivity*. – Amsterdam, New York: Rodopi, 2007, p. 142.
- ³³ G. Mesonis. Konstitucijos hermeneutika: teisės ir filosofijos sintezė. // *Logos*, Nr. 58, 2009, p. 40–41.
- ³⁴ J. Gumbis. Teisės samprata: logikos taikymo problematika. // *Teisė. Mokslo darbai*, Nr. 76, 2010, p. 47.
- ³⁵ E. Kūris. Konstitucija, konstitucinė doktrina ir Konstitucinio Teismo diskrecija. // *Konstitucijos aiškinimas ir tiesioginis taikymas*. – Vilnius, 2002, p. 19.
- ³⁶ M. Greenberg. *Reasons without values?* p. 142.
- ³⁷ V. K. Bhati, C. N. Candlin, J. Engberg. Concepts, Contexts and Procedures in Arbitration Discourse. // *Legal Discourse across Cultures and Systems*. – Hong Kong: Hong Kong university Press, 2008, p. 23.
- ³⁸ M. Chimombo, R. L. Roseberry. *The Power of Discourse – an Introduction to Discourse Analysis*. – Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc, Publishers, 1998, p. 15.
- ³⁹ R. Susskind. *The End of Lawyers? Rethinking the Nature of Legal Services*. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
- ⁴⁰ J. Gumbis. Teisės samprata: logikos taikymo problematika. // *Teisė. Mokslo darbai*, Nr. 76, 2010, p. 51.
- ⁴¹ É. Durkheim. *Sociologijos metodo taisyklės*, p. 36.
- ⁴² Ten pat, p. 6.
- ⁴³ Ten pat.
- ⁴⁴ G. Mesonis. *Konstitucijos interpretavimo metodologiniai pagrindai*, p. 22.
- ⁴⁵ G. Mesonis. Tomáš Garrigue Masaryk and Mykolas Romeris: Two Figures, Two Approaches to the State and Constitution. // *Dynamika současného konstitucionalismu. Acta Universitatis Carolinae. Iuridica*. No. 2. – Praha: Nakladatelství Karolinum, 2010, s. 56.